

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ІЗ НЕОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

І. Ранньоскіфський курган біля с. Луки на р. Удай

Великий інтерес для скіфської археології являє течія р. Удай, яка залишається поки що мало дослідженою. В пониззі Удаю знаходяться такі відомі пам'ятки, як кургани біля сс. Хитці¹, Тишки², Поставамуди³, городища біля сс. Клепачі та Сухоносівка. Вгору по Удаю також є курганні групи, в деяких з них (біля сс. Кулешівка та Городище) були проведені розкопки в дореволюційний час⁴. Нещодавно став відомий матеріал з кургану V ст. біля с. Крячківка⁵, в околицях Пирятина.

У 1928 р. І. Я. Плєскач⁶, завідуючий Лубенським музеєм, провадив розкопки скіфського кургану в пониззі р. Удаю, при впадінні в Сулу, на правому березі, між сс. Тишки та Луки.

Поховання в кургані біля с. Луки, розкопане І. Я. Плєскачем, вносить істотне доповнення в наші знання про скіфські пам'ятки на р. Удай, яка входить в культурний ареал скіфських пам'яток Посульської групи.

Курган розташований в урочищі Гусакове, або Ховбине, за 2—3 км на північний захід від с. Луки і не більше 250 м на південний схід від виселка Заудай Тишківської сільради, на височині правого берега р. Удай, по якій проходить дорога з м. Лубни на с. Тишки.

Курган висотою 2,5 м, діаметром 24 м був розкопаний колодязем 6×6 м з уступом шириною 1 м. При заглибленні у насип, особливо біля південної сторони колодязя, трапилося багато вугілля, куски обгорілої землі, уламки посуду, очевидно, сліди кострища і тризни часу спорудження курганного насипу. Могильна яма довжиною 4,74 м, шириною 3,9 м була орієнтована з півночі на південь; глибина могили 2 м; в заповненні ями було знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Поховання виявилось пограбованим, проте в ньому збереглися окремі предмети озброєння і кінської вузди. Посередині ями, ближче до північної стінки, були знайдені залізний попсований іржею меч

¹ В. А. Ильинская. Из неопубликованных раскопок скифских памятников на Суле.— КСИА АН УССР, вып. 3, К., 1954.

² Н. Е. Макаренко. Предметы из случайных раскопок близ с. Тишки.— Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 14, Полтава, 1916, стор. 16—24.

³ ЗРАО, т. VIII, вып. I, СПб., 1896, стор. 178—187.

⁴ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, СПб., 1908, стор. 143.

⁵ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник, присвячений 35-річчю музею, Полтава, 1928; Г. О. Сидоренко. Скіфський курган на р. Удай.— Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 191.

⁶ І. Я. Плєскач. Звіт про розкопки скіфського кургану в пониззі р. Удай в 1928 р.— Науковий архів ІА АН УРСР. Ці матеріали виявив Є. В. Черненко і звернув нашу увагу на них. Висловлюємо йому щирю подяку.

(рис. 1, 14), залізний наконечник списа з втулкою, залізний уламок, очевидно, ножа, та залізні лусочки панцира (рис. 1, 3—13), які погано збереглися. Посередині ями, ближче до західної стінки, виявлено дві залізні бойові сокири (рис. 1, 1, 2); у одній з них у вушці зберігся ку-

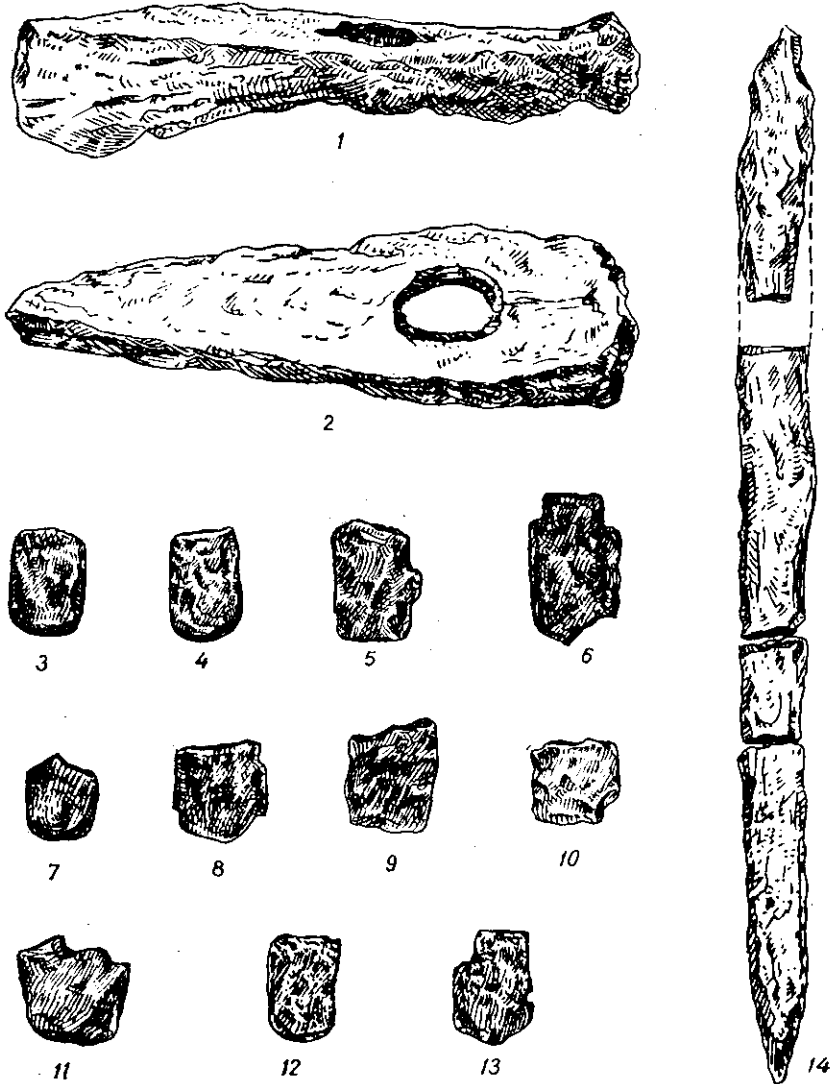

Рис. 1. Предмети озброєння з кургану біля с. Луки.

сочок зотлілого дерева. Ближче до східного боку, в середній частині могили лежали 21 трилопатевий бронзовий наконечник стріли (рис. 2, 11—27), шість кістяних наконечників стріл (рис. 2, 2—6, 8), три кістяних «цвяшки» (рис. 2, 1, 7, 10), кістяна паличка-застібка (рис. 2, 9). Очевидно, тут було покладено сагайдак. Тут же знаходився кам'яний точильний оселок (рис. 2, 28). Біля східної стінки лежало 15 пращових каменів.

В північно-східному кутку знайдені частини вуздечки: залізні вудила з стременивидними петлями (рис. 3, 3), при них — залізні стрижневидні псалії із зігнутих кінцем і трьома петлями (рис. 3, 1), дві бронзові бляхи у вигляді трикутних щитків з петельками позаду (рис. 3,

2, 4), бронзова пронизка з п'ятьма отворами (рис. 3, 7), кістяний овальний виріб з наскрізним отвором (рис. 3, 6), очевидно, предмет типу ворварки, 8 хрестовидних бронзових блях з отворами для нашивання (рис. 3, 5, 8, 12—17) та 3 бляхи такого ж виду з подвійними орлиними голівками (рис. 3, 9—11). При деяких бляхах збереглися частини перехрещених ремнів, на які вони були нашиті (рис. 3, 18). Тут же, поруч

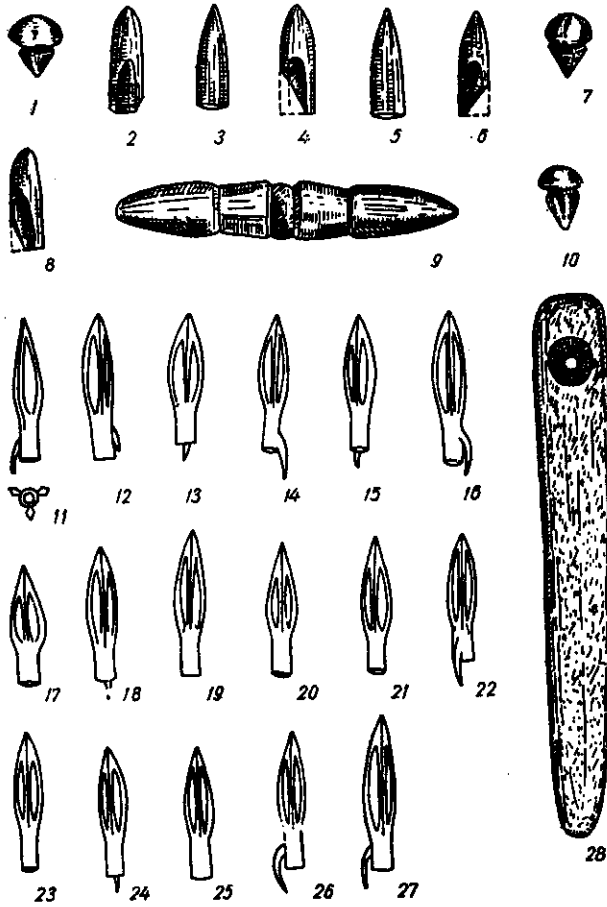

Рис. 2. Предмети озброєння з кургану біля с. Луки.

з вуздечкою, біля північної стінки трапився глиняний горщик (рис. 4, 1). Біля західної стінки лежали кістки жертвовної тварини — нижня щелепа та передня нога молодого бика — і другий ліпний горщик, розбитий, без денної частини (рис. 4, 2).

Судячи з інвентаря, поховання поодиноке, чоловіче. Орієнтування похованого не ясно.

Розглянемо інвентар поховання. Всі бронзові наконечники стріл однотипні — трилопатеві з трубчастою втулкою, з шипом або без нього. Всі вони належать до першого та другого варіантів трилопатевого наконечників стріл, за класифікацією Г. І. Мелюкової, і відносяться до числа найраніших наконечників кінця VII — початку VI ст. до н. е.⁷ Цікаво, що цей тип наконечників виявився тут панівним, «не розбавленим» бронзовими наконечниками інших типів, які побутували протя-

⁷ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов.—САИ, вып. Д 1—4, М., 1965, стор. 19.

гом досить довгого часу. З такою «чистотою» складу сагайдачних наборів ми зустрічаємося досить рідко.

Кістяні наконечники належать до типу так званих кулевидних з прихованою втулкою. Окремі екземпляри їх трапляються в скіфській культурі починаючи з самого раннього її періоду. Джерела цього типу

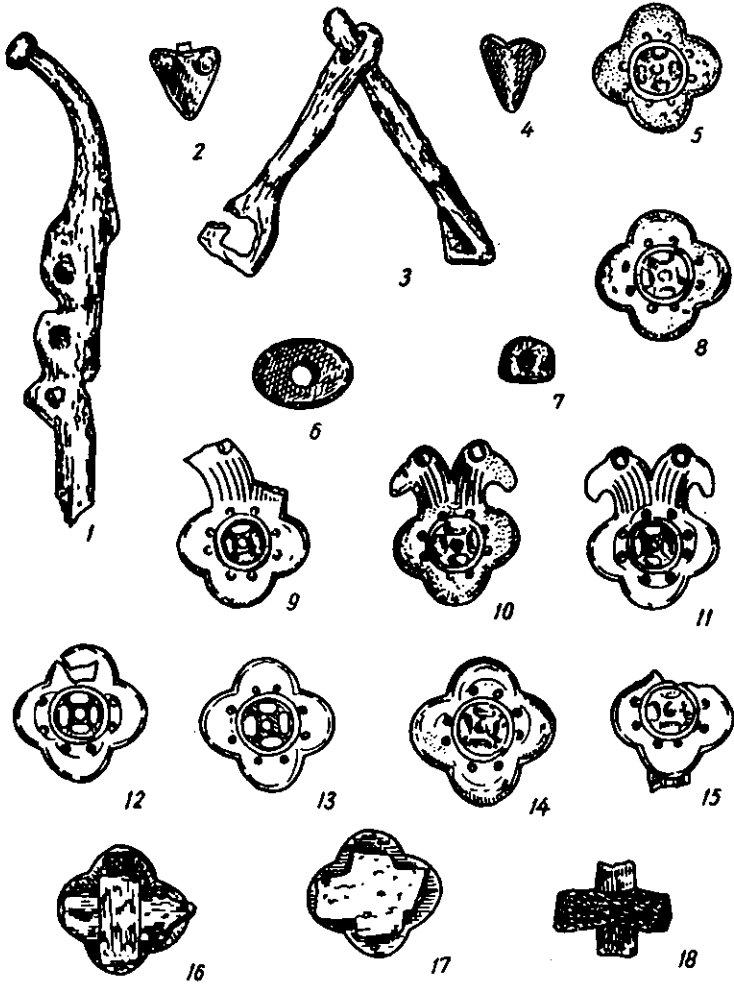

Рис. 3. Предмети кістяної вузди з кургану біля с. Луки.

сягають в пам'ятки передскіфської доби. 10 кістяних кулевидних наконечників стріл було знайдено в ранньоскіфському кургані Старша Могила⁸. Кістяні наконечники з кургану біля с. Луки відрізняються деякою укороченістю та широкою основою. Нижня частина наконечників циліндрична, вона звужується у верхній третині до вістря. З такими особливостями ми зустрічаємося у наконечників найраніших, що тяжіють до передскіфського часу⁹.

Футляр сагайдака застібувався за допомогою кістяної палички-застібки з перехватом посередині і пригостреними кінцями. Такі кістяні

⁸ В. А. Іллінська. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. — Археологія, т. V, К., 1951, стор. 196.

⁹ Ці ознаки мають кістяні кулевидні наконечники з Кобяківського городища, з поховання в кургані біля Сімферополя. Див. А. А. Щепинский, Погребение начала железного века у Симферополя. — КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 59.

застібки на сагайдаках неодноразово траплялися в курганах ранньоскіфського часу. Як аналогію згадаємо кістяні застібки з Старшої Могили, з курганів № 406, 432 та 447 біля с. Журівки¹⁰, з кургану біля с. Пруси¹¹, з кургану біля с. Гришенці, звідки походить чудова велика кістяна застібка, кінці якої орнаментовані поперечно прокресленими смугами¹².

До групи знахідок, пов'язаних з сагайдаком, належать також кістяні «цвяшки» висотою близько до 2 см, з шляпкою у вигляді півкулі, звуженою шийкою та гостроконечною конічною ніжкою. Призначення

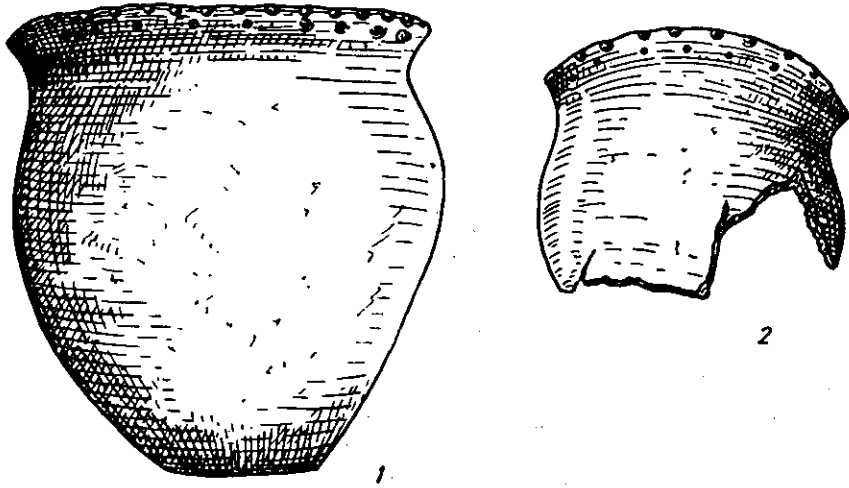

Рис. 4. Глиняні посудини з кургану біля с. Луки.

їх залишається нез'ясованим, в літературі вони називаються «застібками»¹³ та «гудзиками». Трапляються такі вироби переважно в пам'ятках ранньоскіфського часу. Один такий «цвяшок» було знайдено в кургані № 13 біля хут. Попівка на Сулі, кілька екземплярів походить з курганів Роменської групи¹⁴. Чотири «цвяшки» було знайдено в кургані № 3 біля с. Сірогози¹⁵. В кургані Темір-гора¹⁶ виявлено 8 кістяних виробів, з них 4 більш довгі мають округлі грибовидні шляпки та циліндричні ніжки без звуження шийки, а 4 короткі — з вузьким перехватом нижче шийки та короткою циліндричною ніжкою. Дуже близькими до них виявилися «цвяшки» з впускного скіфського поховання (№ 12) кургану № 5 на Нікопольському курганному полі¹⁷. В пам'ятках лісостепового Правобережжя кістяні «цвяшки» є серед групи предметів ранньоскіфського часу, знайдених в кургані біля с. Дар'івка поблизу Шполи¹⁸. А в кургані № 432 біля с. Журівка знайдено 8 маленьких кістяних кнопок у вигляді цвяшків¹⁹. Кілька подібних предметів було зарисовано Б. З. Рабиновичем в Київському музеї із знахідок

¹⁰ ИАК, вып. 14, СПб., 1905, стор. 31, рис. 73; ИАК, вып. 17, СПб., 1905, стор. 88, 92—94.

¹¹ ДП, III, К., 1900, табл. XLIX, 533.

¹² Зберігається в КДІМ.

¹³ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115, М., 1962, стор. 81.

¹⁴ Смела, III, СПб., 1901, табл. VIII, 9.

¹⁵ ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 85.

¹⁶ ОАК за 1870—1871 гг., СПб., 1874, стор. XX.

¹⁷ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115, стор. 109, рис. 8, 4.

¹⁸ Смела, II, СПб., 1894, табл. XIV, 2—4.

¹⁹ ИАК, вып. 14, стор. 87—89.

О. О. Бобринського в Чигиринському повіті. Чотири «цвяшки» з конічною ніжкою походять з кургану біля с. Новосілки Гржимайлівські в Західному Поділлі²⁰.

Від меча (рис. 1, 14) збереглося кілька уламків клинка, порівняно вузького, з паралельними, звуженими до вістря в нижній частині лезами, які нагадують за формою клинок довгого меча з Старшої Могили.

Обидві сокири відносяться до одного типу клиновидних з широким і порівняно тонким обухом. Найближчою аналогією до них є сокира з кургану Переп'ятиха²¹. Обушна частина у них вужча, ніж у робочих сокир, провух трохи менше. Ця знахідка дозволяє виділити ще одну групу клиновидних бойових сокир, поряд з сокирами масивнообушними.

Залізні луски панцира, як вказує автор розкопок, збереглися погано. Збільшення з фотографії дозволяє виділити лише форму деяких з них. Розміщення отворів для нашивання помітити не вдалося. Помітно тільки, що пластинки — різної форми і розміру, що буває, як відзначає Є. В. Черненко, коли кожна з них вирізалася окремо, без попередньої розмітки. За спостереженнями Є. В. Черненка, ця ознака властива найранішій групі скіфських панцирів з Старшої Могили і з Керлермеських курганів²².

Металеві ядрища являють собою грубо оббиті куски каменю не зовсім правильної форми, що наближається до округлої, з трохи сточеними кутами. Знахідки такої кількості металевих каменів трапляються досить рідко. Звичайно в похованнях їх буває від 1 до 5. В курганах Посульської групи металеві камені від праці були знайдені в таких відомих за своїм значенням і багатством чоловічих могилах, як курган № 2 біля с. Вовківці²³, курган № 2 біля с. Оксютинці²⁴, а також в кургані № 1 біля м. Борзна²⁵ і в кургані в урочищі Кругляк біля с. Сурмачівка²⁶. В Старшій Могилі відмічені знахідки глиняних ядрищ від праці. Пращові камені зустрічаються в усіх інших групах скіфської культури. В одному з поховань Керчі (склеп Патініоті) знайдено чотири електричних фігурки скіфів з рітоном в правій руці та м'яким шкіряним ремнем, що спускається до землі, з округлою петлею на кінці — в лівій руці²⁷. Було висловлено припущення, що в даному випадку зображено скіфського воїна з пращою.

О. Д. Ганіна звернула увагу на те, що пращові камені постійно трапляються в складі інвентарів жіночих поховань із зброєю, і навела переконливу підбірку фактів, головним чином, на матеріалах курганів правобережного Лісостепу VI—IV ст. до н. е.²⁸ Б. М. Граков також відзначає, що пращові камені частіше зустрічаються серед залишків тризни в насипах степових курганів з основними похованнями жінок, і на підставі цього висловлює думку, що в степовій Скіфії праща була власно жіночою зброєю²⁹, якою тільки і володіли скіфські жінки³⁰.

²⁰ Т. Сулімирський. Scytowie na Zachodniem Podolu.—Lwów, 1936.

²¹ В. А. Іллінська. Скіфські сокири.—Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 30, рис. 2, 4.

²² Є. В. Черненко. Панцири скіфського часу.—Археологія, т. XVIII, К., 1965.

²³ ДП, II, К., 1899, стор. 7.

²⁴ Смела, II, стор. 162.

²⁵ Зберігається в ДІМ у Москві.

²⁶ МРЗ, М., 1908, стор. 113—114.

²⁷ ЗООИД, т. XV, Одесса, 1899, стор. 150, табл. II, 1; ИАК, вып. 49, СПб., 1913, табл. 2.

²⁸ О. Д. Ганіна. До питання про жіночі поховання із зброєю скіфського часу.—Праці Київського державного історичного музею, вип. 1, К., 1953, стор. 175.

²⁹ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре.—МИА, № 36, М., 1954, стор. 132.

³⁰ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.—МИА, № 115, стор. 87.

Ми приєднуємося до заперечень, висловлених з цього приводу В. Г. Петренко³¹, яка відзначала, що пращові ядра трапляються не тільки в жіночих, а й в чоловічих могилах. Крім того, тепер твердо встановлено, що праща була не єдиною зброєю скіфських амазонок, хоч цілком можливо, що як більш легкий вид зброї вона могла використовуватися частіше саме скіфськими жінками, поряд з луком і списом.

До числа предметів військового спорядження належить також точильний оселок з отвором для підвищування біля верхнього краю (рис. 2, 28). Необхідність в таких оселках з'явилася з моменту появи залізної зброї з ріжучими краями і колючим вістря. Цікаво, що один з ранніх оселків був знайдений в похованні VIII—VII ст. до н. е. в кургані під Сімферополем³². Як видно із зображення на Терновській кам'яній скелі, скіфи носили оселки підвішеними до пояса з правого боку³³.

В могилі, очевидно, знаходилася одна вуздечка з набором із бронзових хрестовидних блях. Всі предмети вуздечного набору: залізні вудила з стременивидними петлями, псалії, хрестовидні бляхи — мають дуже витримані архаїчні риси і відносяться до типів, описаних нами в спеціальній статті³⁴. Аналогічні предмети кінського спорядження ми зустрічаємо в таких ранньоскіфських курганах Посулля, як курган № 8 біля хут. Попівка³⁵, курган № 1 біля с. Герасимівка³⁶, курган № 2 біля с. Оксютинці³⁷ та деяких інших. За межами Посульської групи в паралель до них можуть бути поставлені предмети кінського спорядження з курганів біля с. Ленківці³⁸, с. Глеваха³⁹, кургану № 45 біля с. Берестяги⁴⁰ та багато інших. Оригінальними предметами з цього вуздечного набору є 2 бронзові бляшки у вигляді трикутних щитків, обведених по краю рельєфним ободком. Верхня сторона трикутника трохи прогнута. У одній з блях в основі кутів є дві опуклі шишечки. Бляхи такого типу порівняно рідкі і в більшості своїй були знайдені в курганах Посульської групи. Дві цілком аналогічні трикутні бляхи є в комплекті ранньоскіфських приналежностей кінської вузди із знахідок Т. В. Кибальчича біля с. Оксютинці⁴¹, в якому виявився також набір хрестовидних блях. Дві подібні бляхи з Роменських курганів опубліковані О. О. Бобринським⁴². Вони також обведені рельєфним ободком по краю, а одна з них, крім того, має дві опуклі шишечки та вертикальну вісь посередині. Чотири подібні бляхи з Київського музею походять, згідно запису, з кургану № 14 біля хут. Попівка, який відноситься до V ст. до н. е. Одна з них обведена рельєфним ободком і має рельєфну вісь посередині. Аналогічна бляха з Правобережжя відома серед знахідок Кундеревича. Вона трохи зігнута по середній осі. Очевидно, цей маловідомий тип бронзових блях існував протягом VI і по-

³¹ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е.— МИА, № 96, М., 1961, стор. 72.

³² А. А. Щепинский. Вказ. праця.

³³ Н. Г. Елагина. Скифские антропоморфные стелы.— СА, М., 1959, № 2, стор. 189.

³⁴ В. А. Іллінська. Скіфська вузда VI ст. до н. е.— Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 38.

³⁵ Смела, II, стор. 170.

³⁶ МРЗ, стор. 111—112.

³⁷ Зберігається в КДІМ.

³⁸ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени на Среднем Днестре.— КСИИМК, вып. 51, М., 1953, стор. 60.

³⁹ О. І. Тереножкин. Курган біля с. Глеваха.— Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 90.

⁴⁰ Смела, III, стор. 119, табл. XIX, 3.

⁴¹ В. А. Ильинская. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье.— КСИА АН УССР, вып. 3, стор. 69.

⁴² Смела, III, табл. X, 8, 9.

чатку V ст. до н. е. В цілому датування кургану біля с. Луки навряд чи може викликати сумнів. Він відноситься до числа найраніших пам'яток Посульської групи, стоячи в одному ряду з Старшою Могилою, курганами біля с. Герасимівка, курганом № 8 біля хут. Попівка та рядом інших, і відповідає за часом курганам так званої Старшої Журівської групи⁴³, а також таким видатним пам'яткам Правобережжя, як кургани біля с. Ленківці, с. Глеваха, курган № 35 біля с. Бобриці, курган № 100 біля с. Синявки та інші, час яких визначається в цілому першою половиною VI ст. до н. е., не пізніше його середини.

В світлі вказаного датування чи не найбільший інтерес набувають два ліпних горщики з цього поховання. Форма і тип цих посудин добре відомі усім тим, хто знайомий з кругом пам'яток скіфського часу Посульсько-Донецького лівобережного Лісостепу. Це найтиповіші «пізньюозольничні» горщики з округло опуклим в середині висоти корпусом, звуженою шийкою, м'яко відігнутими вінцями, невеликим денцем. Зовнішній край вінця орнаментований пальцевими відбитками і наскрізними проколами нижче краю, які чергуються через інтервал. Поверхня шорстка, з виступаючими зернамишамоту, колір поверхні нерівний, з плямами.

Подібні горщики є основним типом посуду, виявленого розкопками на поселеннях в культурних шарах від VI до IV—III ст. до н. е.⁴⁴ Проте вони не були твердо зафіксовані в похованнях, які відносяться до ранішої доби, а траплялися лише в порівняно пізніших⁴⁵. Тепер датування цих посудин раннім, VI ст. до н. е. підтверджено знахідкою їх в закритому поховальному комплексі.

Восени 1964 р. Скіфською експедицією Інституту археології АН УРСР були проведені розкопки кургану біля с. Мала Офірна, під Фастовом⁴⁶, з похованням, яке відноситься до того ж часу, що й курган біля с. Луки. При порівнянні цих поховань, що датуються на підставі подібних типів речей та їх аналогій, різко впадає в очі глибока відмінність кераміки: в похованні біля с. Мала Офірна виявлено комплект класичних типів посудин для пам'яток VI ст. до н. е. правобережного Лісостепу. Це — чорнолощені черпаки, корчага типу Вілланови, прості горщики бочонковидних форм з гладким краєм, прикрашені нижче вінця наліпним валиком з пальцевим рельєфом і наколами, тобто саме той набір посуду, який щодо пам'яток Лівобережжя на Ворсклі І. І. Ляпушкін називає «ранньозольничним».

Отже, і «ранній» і «пізній» керамічні типи існують паралельно і незалежно один від одного в пам'ятках різних територій. Це беззаперечно було доведено раніше за матеріалами розкопок Б. А. Шрамка на городищі біля м. Люботин, ранній час якого датується початком і першою половиною VI ст. до н. е.⁴⁷, і підтверджується тепер знову матеріалами одночасних поховань. Все це робить даремними усіякі спроби поставити основний керамічний комплекс пам'яток Сули, Псла, Сіверського Дінця, Сейму в генетичну залежність від кераміки Правобережно-Ворсклинського культурного ареалу.

⁴³ Кургани № 407, 406, 432 біля с. Журівка. Див. П. Д. Либеров. Хронология памятников Поднепровья скифского времени. — Сб. ВССА, М., 1954, стор. 132.

⁴⁴ В. А. Іллінська. Басівське городище. — Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 48.

⁴⁵ Аналогічний посуд знайдений, наприклад, в кургані біля с. Коровинці. Див. ИАК, вып. 43, СПб., 1914, стор. 120, рис. 101.

⁴⁶ Е. О. Петровська. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Кітвіщині (див. цей том).

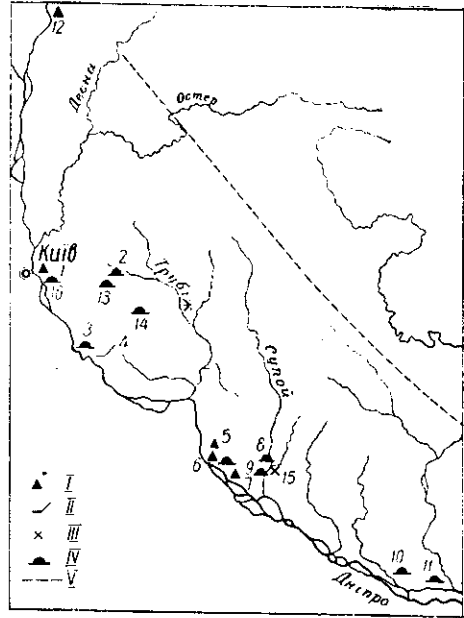
⁴⁷ Б. А. Шрамко. Отчеты о раскопках на Люботинском городище за 1962—1964 гг. — Науковий архів ІА АН УРСР. Див. також доповіді Б. А. Шрамка про наслідки розкопок на городищі біля м. Люботин на конференції ІА АН УРСР та на пленумі ІА АН СРСР у 1963 р.

II. Скіфські пам'ятки придніпровського лівобережного Лісостепу VI—V ст. до н. е.

Територія на схід від Дніпра, між Києвом та Кременчуком, являє собою особливу ландшафтно-географічну зону середньодніпровського Лісостепу. Це безліса, слабо пересічена і слабо дренажена рівнина шириною до 100—120 км, утворена стародавніми терасами Дніпра. За рельєфом місцевості, характером ґрунтів і рослинності вона багато в чому нагадує південноукраїнський степ, являючи собою ніби широкий степовий коридор, який далеко проникає вздовж лівого берега в глиб лісостепової смуги.

Через сильну засоленість ґрунту ліси тут дуже незначні. Переважає степова та лугова рослинність. Із заходу терасова рівнина примикає до заплави Дніпра. Природно, що цей район чудових нековиськ не міг залишитися невикористаним в скіфський час.

Рис. 5. Пам'ятки скіфського часу придніпровського лівобережного Лісостепу: I — випадкові знахідки; II — поховання; III — скарб; IV — курган; V — межа дніпровського терасового Лісостепу; 1 — Вигурівщина; 2 — Сеньківка; 3 — Софіївка Бориспільського району; 4 — Кийлів; 5 — Леплява; 6 — Келеберда; 7 — Прохорівка; 8 — Гладківщина; 9 — Софіївка на Супої; 10 — Версмійка; 11 — Жовнин; 12 — Навози; 13 — Іванків; 14 — Старинська птахофабрика; 15 — Піщане; 16 — Бортничі.

Історико-культурна своєрідність цієї місцевості в епоху бронзи та раннього заліза з'ясована ще недостатньо. В той же час вивчення скіфських пам'яток цієї території являє певний інтерес, оскільки вона є безпосередньою зоною контакту степових і лісостепових культур і проміжною зоною між двома групами землеробських племен скіфської культури — правобережного та лівобережного Лісостепу.

Цікаво відзначити, що укріплених городищ скіфського часу тут невідомо. Очевидно, цей район не був придатним для міцної осілості. Слідами перебування племен скіфської культури є кургани, а також знахідки різноманітних речей на розвіяних піщаних дюнах вздовж краю борової тераси Дніпра, де знаходилися тимчасові стійбища (рис. 5).

В Київському історичному музеї зберігаються два бронзових архаїчних псалія з трьома отворами та бронзовий псалій з двома отворами, знайдені біля с. Прохорівка, навпроти Канева, а також різні (ранні і пізні) наконечники стріл, зібрані на дюнах біля сс. Вигурівщина, Леплява, Леп'яхівка, Келеберда, Вишеньки⁴⁸ (рис. 6, 4—27) та виявлені в кургані Жовнин (рис. 6, 28—36).

Найпівнічною знахідкою речей скіфського типу в придніпровській частині є 4 великі бронзові шпильки з масивними шляпками і гравірованим орнаментом на стрижні з с. Навози Михайло-Коцюбинського району на Чернігівщині, на північ від Десни (рис. 7, 1—4).

⁴⁸ Каталог виставки XI АС, К., 1899, стор. 71.

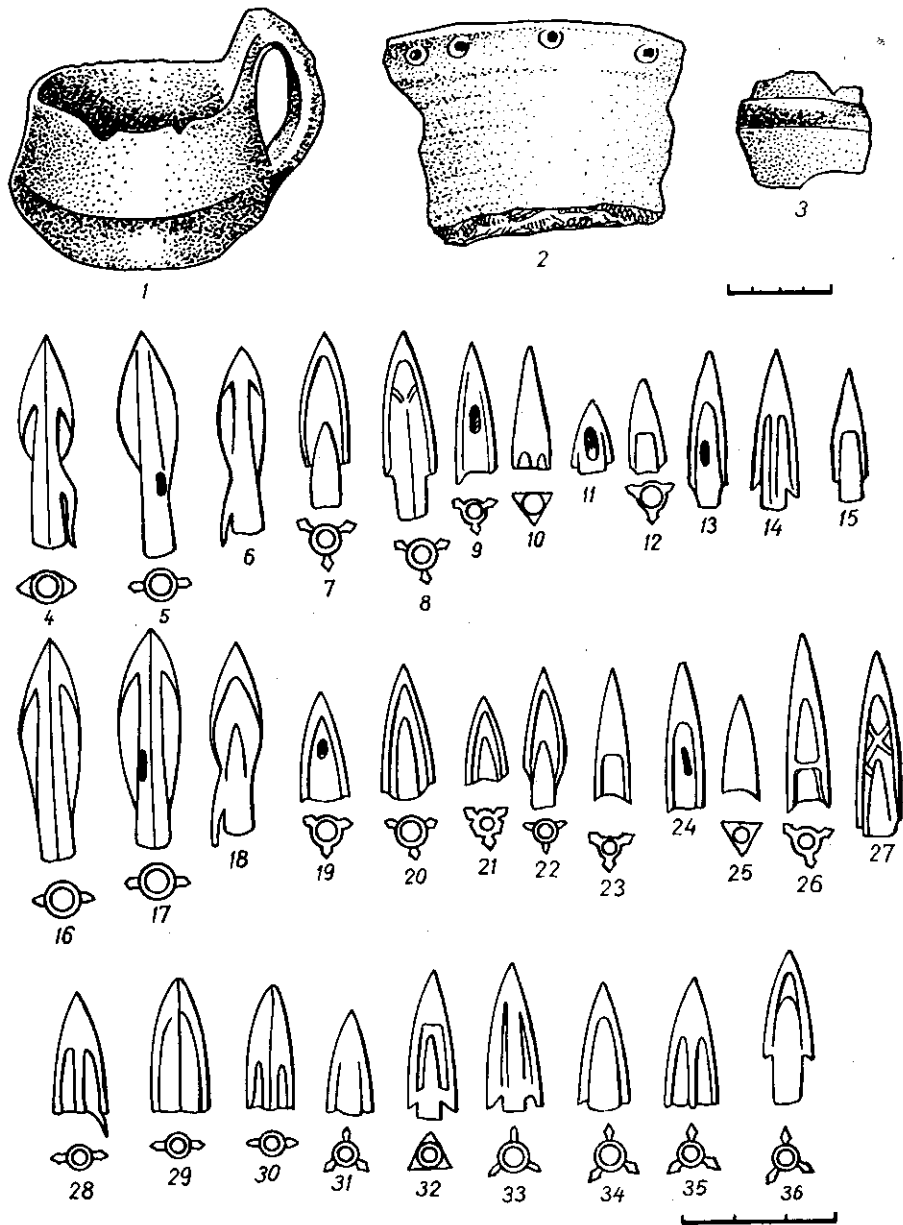

Рис. 6. Речові знахідки:

1-3 — с. Кийлів; 4-15, 23-27 — с. Келеберда; 16-22 — с. Леп'яхівка; 28-36 — с. Жовнин.

У 1961—1963 рр. дослідження скіфських курганів між містами Борисполем та Переяслав-Хмельницьким було здійснене Середньодніпровською експедицією Інституту археології АН УРСР. Результати цих робіт висвітлені нами⁴⁹ в спеціальній статті. В цьому нарисі ми приводимо дані про скіфські пам'ятки цієї території за матеріалами розкопок попередніх років, з тим, щоб узагальнити увесь наявний матеріал.

До однієї з небагатьох пам'яток передскіфського часу належить невеликий могильник з трупоспаленням, відкритий І. М. Самойлов-

⁴⁹ В. А. Ильинская. Северная группировка скифов в Поднепровье.— СА. М., 1966, № 3.

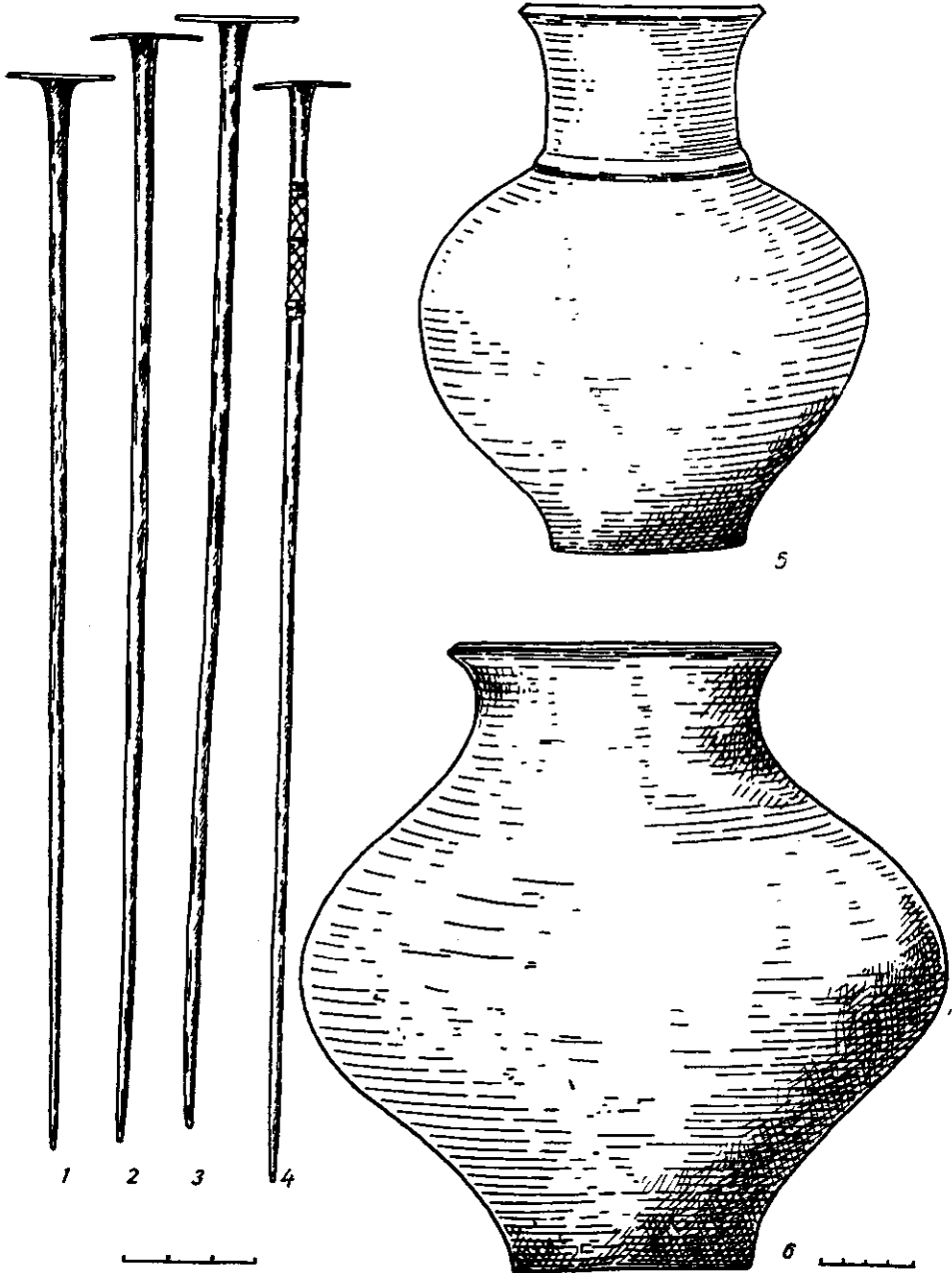

Рис. 7. Речові знахідки:
1-4 — с. Навози; 5, 6 — с. Келеберда.

ським у 1947 р. поблизу с. Кийлів Бориспільського району⁵⁰. Одне поховання, що найкраще збереглося, являло собою ямку глибиною 0,5 м і діаметром 0,7 м, в якій був попіл, перемішаний з людськими кістками. Тут же знаходився черпак у вигляді глибокого кухля з високою ручкою із виступом та уламки простих горщиків тюльпановидної форми з проколами нижче краю та гладким або розчленованим ямками

⁵⁰ І. М. Самойловський. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр. — АП, т. III, К., 1952, стор. 78—80. І. М. Самойловський помилково відніс цей могильник до корчуватівського часу.

валиком на плічках посудини (рис. 6, 1—3). Такі черпаки та горщики звичайні для другого ступеня чорноліської культури VIII—першої половини VII ст. до н. е. Ця знахідка є одним з небагатьох свідчень проникнення населення чорноліської культури в прибережні райони дніпровського Лівобережжя.

До ранньоскіфського часу (VI ст. до н. е.) належить кілька поховань в курганах № 1—3 біля с. Вереміївка, розкопаних В. В. Хвойкою⁵¹, а також розкопаний ним в 1899 р. курган в урочищі Закляте біля цього ж села⁵².

Поховання в кургані № 1 біля с. Вереміївка знаходилося в ямі з уступом. При кістяку, який лежав витягнуто, на спині, головою на пів-

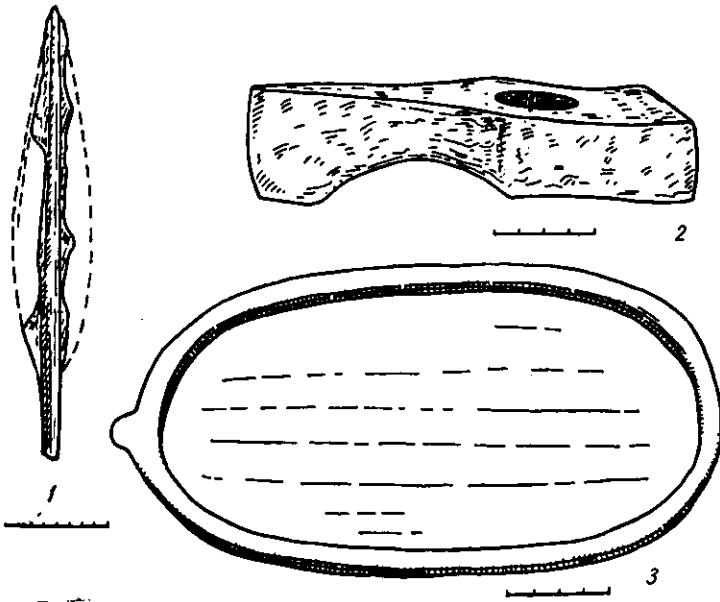

Рис. 8. Речі з кургану в урочищі Закляте біля с. Вереміївка.

денний захід, був залізний лускований панцир, залізний спис, ніж та уламки «скіфської» посудини.

В кургані № 2 скіфське поховання виявилось впускним у курган епохи бронзи; влаштування гробниці не описане. В порушеному скарбошучаками похованні були знайдені бронзові наконечники стріл, частина залізного наконечника списа, меч «скіфського» типу, бронзові луски від панцира та уламки глиняної посудини.

В кургані № 3 висотою 0,9 м було відкрито дерев'яний склеп (4,2 × 3,75 × 2,3 м). В архіві ЛВ ІА АН СРСР зберігся рисунок цього склепу та окремих речей, зроблений В. В. Хвойкою. Стіни склепу обшиті дошками, покладеними горизонтально на ребро, їх підтримують стовпи по кутах та посередині стін. В могилі виявлено: залізний лускований панцир, 5 залізних вудил, 5 кістяних псаліїв з трьома отворами і різьбою у звіриному стилі, шкіряний сагайдак з 86 наконечниками стріл різних типів, невелику цілу посудину і одну в уламках, просвердлений зуб ведмедя, кістки барана та зуб коня.

В складі знахідок з кургану в урочищі Закляте в архіві ЛВ ІА збереглися зарисовки залізної клиновидної сокири з виїмкою в основі

⁵¹ И. А. Линниченко. О новейших раскопках В. В. Хвойка. — ЗООИЛ, т. XXIII, Одесса, 1901, протокол 327 заседания, стор. 73.

⁵² Архив ЛВ ІА АН СРСР, 1899, № 115.

(рис. 8, 2), залізного наконечника списа архаїчного типу (рис. 8, 1) та кам'яного блюда човновидної форми (рис. 8, 3).

Тут же, в пониззі Сули, біля с. Жовнин в 1889 р. було розкопано курган, в якому виявився сагайдачний набір бронзових наконечників стріл пізньоархаїчних типів (рис. 6, 28—36).

Відомо, що В. В. Хвойка розкопував також кургани біля с. Келеберда. В Київському історичному музеї зберігаються здобуті там гле-

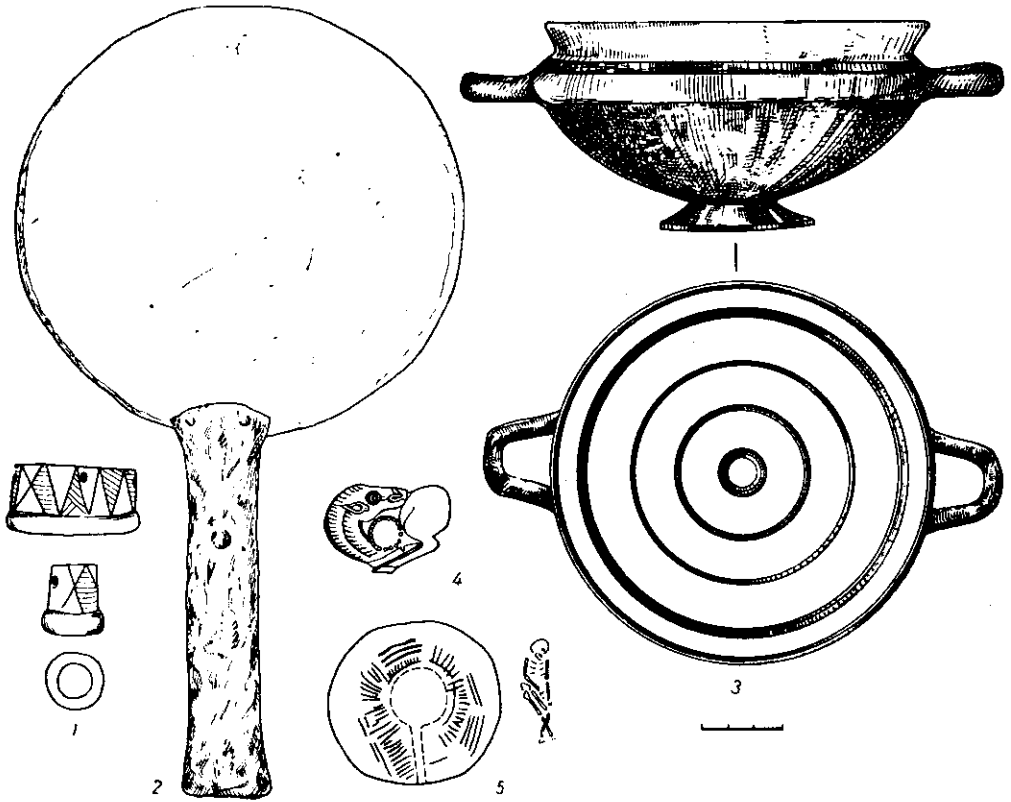

Рис. 9. Речі з кургану № 499 біля с. Гладківщина.

ковидні посудини з округло роздутим тулубом і високою циліндричною шийкою (рис. 7, 5, 6).

Цікава група скіфських пам'яток походить з пониззя р. Супою. М. Ю. Бранденбург тут дослідив курган ранньоскіфського часу біля с. Гладківщина⁵³. Тут же, поблизу с. Софіївка, В. Щербаківський розкопав курган, інформацію про який дав М. Я. Рудинський⁵⁴. Недалеко від Софіївки, в торфовищі долини р. Супою, біля с. Піщане виявлено чудовий комплекс грецьких бронзових посудин — амфор, гідрій, сітул, лутеріїв, які затонули колись з човном. За визначенням О. Д. Ганіної, ці посудини належать до V ст. до н. е.⁵⁵

В кургані № 499 біля с. Гладківщина, який мав висоту 4,5 м, під насипом виявилася кругла в плані, діаметром 3 м і такої ж глибини яма з шатровим колодчастим перекриттям. В ній знаходилося похован-

⁵³ Журнал розкопок Н. Е. Бранденбурга, стор. 146.

⁵⁴ М. Я. Рудинський. Вказ. праця, стор. 45.

⁵⁵ О. Д. Ганіна. Античні посудини з торфовища на р. Супої. — Археологія, т. XVI, стор. 195.

ня в супроводі раба. Кістяк основного поховання виявився зруйнованим. Поховання раба, який лежав на лівому боці, головою на північний схід, збереглося добре (рис. 9, 5). Біля східного краю ями знайдено грецький іонійський кілик, за визначенням Н. О. Онайко, кінця VI ст. до н. е. (рис. 9, 3)⁵⁶. Південніше трапилось бронзове дзеркало із залізною ручкою, біля кінця якої лежав пустотілий кістяний циліндрик (рис. 9, 1, 2). Поблизу знаходився пращовий камінь та 3 золоті овальні бляшки з витисненими зображеннями коней (рис. 9, 4). В похованні також знайдені простий глиняний горщик, уламки двох «чорнолакових глечиків з ручками» та уламки ліпної посудини з прямою шийкою, висотою близько 70 см. Знайдений кілик датує поховання кінцем VI ст. до н. е.

За даними М. Я. Рудинського, в кургані біля с. Софіївка, розкопаному В. Щербаківським, було виявлено: набір приналежностей кінської вузди, при визначенні типів яких М. Я. Рудинський посилався на вуздечний набір з кургану № 2 біля с. Оксютинці (Смела, II, табл. XXIII); наконечники списів; тригранні бронзові наконечники стріл; золоті сережки, як аналогія до яких згадуються сережки у вигляді калачика з кургану № 383 біля с. Журівка (ИАК, вып. 4, рис. 14); золоті круглі намистини у вигляді напівсферичних гудзиків, подібні знайденим в кургані біля с. Будки (ДП, II, табл. XXVIII), та залізний меч з «ефектною рукояткою». Судячи з наведених аналогій, поховання це, очевидно, слід віднести до кінця V або початку IV ст. до н. е.

В заплаві Дніпра, на південь від Києва, в с. Софіївка Бориспільського району в 1948 р. Ю. М. Захарук дослідив розвіяний курган, який знаходився на піщаній дюні⁵⁷. В ньому при залишках кістяка були знайдені залізні вудила з бронзовими фігурними псаліями (рис. 10, 4, 6), бляхи у вигляді заднього стегна та лапи хижака (рис. 10, 2, 8), подібні знайденим в курганах V ст. до н. е. біля с. Вовківці та в кургані № 66 біля с. Бобринця⁵⁸, налобник у вигляді голови вухастої тварини (рис. 10, 7), наконечник списа (рис. 10, 3), скіфський залізний меч (рис. 10, 1) з волютоподібним навершям та метеликовидним перехрестям і однолезовий меч типу махайри (рис. 10, 5) — один з семи таких мечів, відомих на території Скіфії⁵⁹.

На закінчення огляду скіфських пам'яток з території Придніпровського Лівобережжя слід згадати кургани біля с. Сеньківка, в північній частині Бориспільського району, дані про які подано в нещодавно опублікованій статті Є. Ф. Покровської⁶⁰. Це — одна з найпівнічніших скіфських пам'яток на Лівобережжі.

Кургани тут розташовані невеликими групами на невисоких піщаних горбах серед болотистих низин. Всього тут було розкопано 14 курганів невеликих розмірів, що містили, як правило, по одному похованню в неглибоких ґрунтових ямах. Похованням одиночні й парні, у витягнутому положенні, орієнтовані в більшості на північ. В парних похованнях чоловічі кістяки звернуті головою на північ, а жіночі — на південь.

Інвентар могильника досить своєрідний. Предмети скіфського озброєння і кінського спорядження майже не трапляються. В той же час тут досить добре представлені жіночі прикраси і предмети туалету. За

⁵⁶ Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.). — СА, М., 1960, № 2, стор. 31.

⁵⁷ Висловлюю щиро подяку Ю. М. Захаруку за люб'язний дозвіл опублікувати матеріал цього цікавого поховання.

⁵⁸ ДП, II, табл. XVI, 36; Смела, II, стор. 130, рис. 68.

⁵⁹ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов. — САИ, вып. Д 1—4, стор. 59, табл. 19.

⁶⁰ Є. Ф. Покровська. Кургани біля с. Сеньківки. — Археологія, т. XVIII, стор. 139.

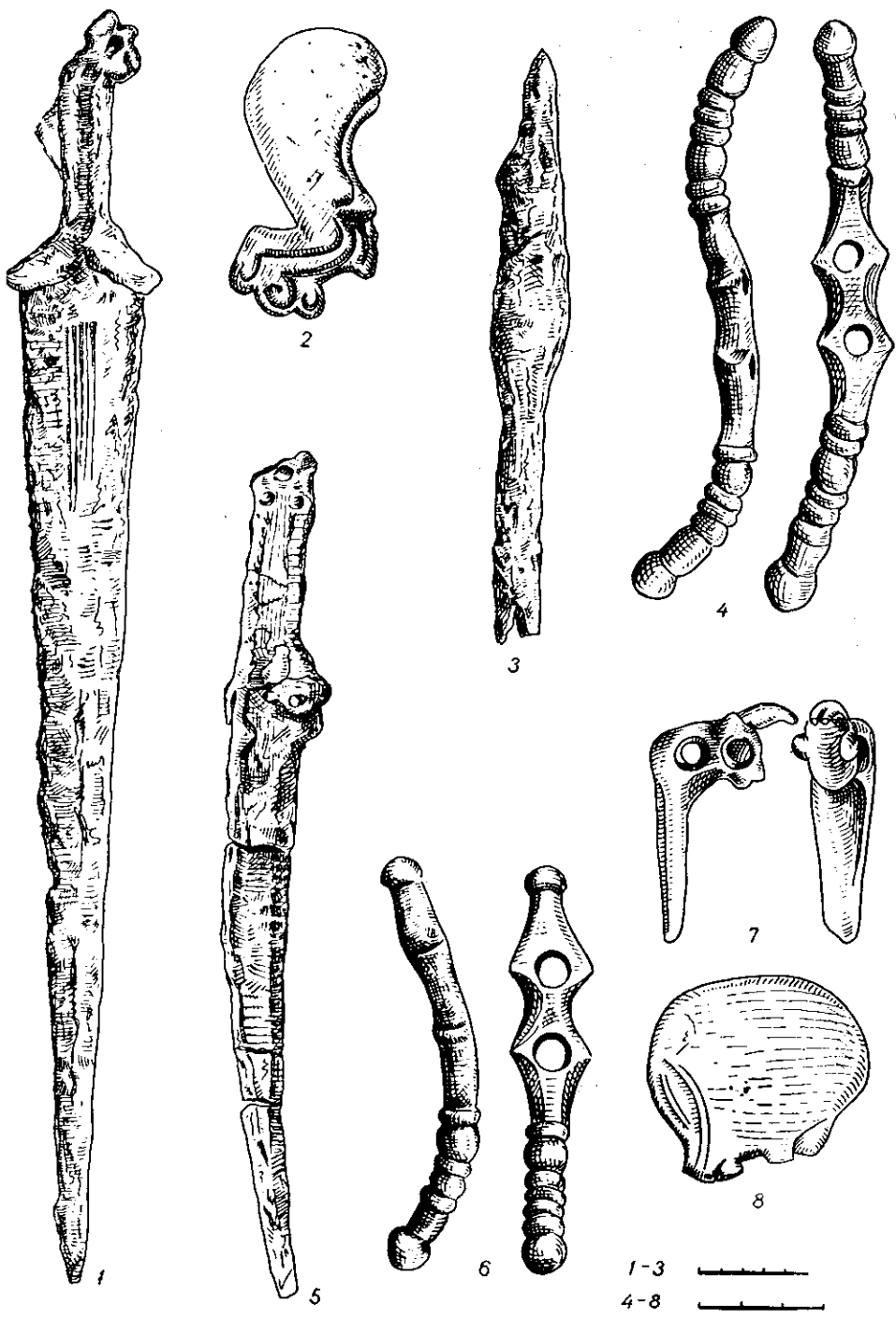

Рис. 10. Речі з поховання в кургані біля с. Софіївка.

якоюсь нез'ясованою обставиною чоловічі поховання виявилися значно біднішими, ніж жіночі.

В жіночих похованнях тут звичайними є масивні цвяховидні бронзові, рідше — залізні шпильки, бронзові ручні браслети, в тому числі пара литих рубчастих браслетів в кургані № 6; в кургані № 11 на стегні похованої виявлено 2 залізних браслети. Характерні бронзові цвяховидні сережки особливого типу з конічною шляпкою та шишечкою в центрі, пастові намистини. Серед кераміки тут постійно трапляються невеликі горщики грубої виробки з опуклим тулубом, відігнутими вінцями, звичайно без орнаменту. В кургані № 2 знайдено невеликий куваль з петельчастою ручкою і горщик з пальцевим рельєфом по краю і носиком для зливання.

На підставі типів бронзових шпильок, браслетів та сережок більшість поховань Сеньківського могильника може бути датована V ст. до н. е. До дещо пізнішого часу — IV ст. до н. е. — належить жіноче поховання в кургані № 14.

В розглянутих нами курганах VI—V ст. до н. е. на схід від Дніпра спостерігається своєрідне поєднання і взаємодія окремих рис лівобережного і правобережного варіантів культури скифського типу. Кургани біля с. Вереміївка за обрядом і характером поховального інвентаря (велика кількість предметів кінської вузди, в числі яких звичайними є псалії з різної кістки, бойова сокира з виїмкою в основі) найближче стоять до ранньоскифських пам'яток Посулля. Курган біля с. Гладківщина своїм влаштуванням нагадує колодчасті гробниці, відомі в різних частинах Скіфії: Костромський курган на Кубані, кургани Костянтинівки та Деренговця на Правобережжі, курган № 10 Люботинського могильника на Сіверському Дінці (розкопки 1962 р.). Вказівка на «чорнолакові глеки з ручками» та велику посудину з прямою шийкою викликає асоціації з керамікою правобережного типу.

З другого боку, глековидні посудини з курганів Келеберди мають пряму і найближчу відповідність в комплексі посульської кераміки.

Кургани біля с. Сеньківка рядом ознак: типами масивних бронзових шпильок, рубчастими ручними браслетами, ножними браслетами, формами кераміки — найближче зв'язані з Посуллям. В той же час переважання тут північної і північно-східної орієнтації основних поховань, різна орієнтація кістяків в парних похованнях, як відзначає Є. Ф. Покровська, знаходять аналогії в курганах біля с. Грищинці на Канівщині. З правобережним комплексом пов'язані тут також пізні, досить своєрідні типи сережок.

Таким чином, ті небагаті дані, які відомі нам про пам'ятки VI—V ст. до н. е. на придніпровській частині лівобережного Лісостепу, свідчать про певний контакт тут правобережних і лівобережних груп населення скифської культури, що закономірно пояснюється проміжним положенням цієї території.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

ИЗ НЕОПУБЛИКОВАННЫХ МАТЕРИАЛОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Резюме

Статья состоит из двух самостоятельных разделов. В первом из них «Раннескифский курган у с. Луки на р. Удай» дается описание кургана раннескифского времени на основе материалов раскопок, проведенных в 1928 г. заведующим Лубенским музеем И. Я. Плескачем. Погребение в кургане у с. Луки датируется VI в. до н. э. и является

одним из наиболее ранних памятников Посульской группы, относящихся к тому же времени, что и курган Старшая Могила, курган № 8 у хут. Поповка, курганы у с. Герасимовка. Среди памятников Правобережья по времени ему соответствуют ранние курганы Старшей Журовской группы, а также открытый в 1964 г. курган у с. Малая Офирна под Фастовом, материал которого публикуется в этом же сборнике. Особый интерес представляют простые лепные сосуды из погребения у с. Луки, позволяющие установить раннюю дату этого типа керамики в памятниках Левобережья и уточнить ее особенности по сравнению с синхронными комплексами правобережной Лесостепи.

Во втором разделе «Скифские памятники приднепровской левобережной Лесостепи VI—V вв. до н. э.» дан обзор памятников раннескифского времени, известных на территории к востоку от Днепра в пределах Днепровской террасовой лесостепи. Некоторые материалы публикуются впервые: из раскопок В. В. Хвойка в кургане у с. Келеберда, из кургана в урочище Заклятое у с. Веремеевка, из раскопок Н. Е. Бранденбурга у с. Гладковщина, из раскопок Ю. Н. Захарука у с. Софиевка. В материале погребений VI—V вв. до н. э. к востоку от Днепра наблюдается своеобразное сочетание и взаимодействие отдельных черт левобережного и правобережного вариантов культуры скифского типа, что закономерно объясняется промежуточным положением данной территории.